

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА

РОМАНЕНКО Тетяна Василівна

УДК 94(477):[351.751.5: 351.758:070]«1939/1945»

**РАДЯНСЬКА ЦЕНзуРА В ЗАСОБАХ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2014

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник

доктор історичних наук, професор
Потильчак Олександр Валентинович,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
завідувач кафедри джерелознавства і
спеціальних історичних дисциплін

Офіційні опоненти

доктор історичних наук, доцент
Молоткіна Валентина Костянтинівна,
ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький
державний педагогічний університет
імені Григорія Сковороди»,
професор кафедри історії та культури
України;

кандидат історичних наук
Кирієнко Олександр Юрійович,
Інститут історії України Національної
академії наук України,
науковий співробітник відділу історії
України XIX – початку XX ст.

Захист відбудеться "___" _____ 2014 р. о _____ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий "___" _____ 2014 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Стоян Т.А.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Проблема діяльності органів цензури в засобах масової інформації Української РСР у роки Другої світової війни належить до малодосліджених в історичній науці. Відсутність ґрунтовних спеціальних праць з історії цензури в межах цього історичного періоду зумовлюють науково-теоретичну актуальність проблеми.

Для осмислення й розуміння місця цензури в сучасному житті важливим і цінним є досвід минулого. Перебуваючи у складі Радянського Союзу, Україна відчула всю силу впливу тоталітарної політико-ідеологічної машини, де однією з форм маніпуляції свідомістю громадян була політична цензура. Розпад СРСР і відкриття доступу до закритих архівних фондів створили умови для дослідження питання запровадження й функціонування радянської цензури.

За умов побудови громадянського суспільства в незалежній Україні виникає потреба об'єктивного вивчення історії цензури, виявлення й обґрунтування її тенденцій і напрямів з позицій сучасної історичної науки. Висвітлення основних проявів ідеологічної цензури сприятиме реконструкції політичної історії України доби тоталітаризму, з'ясуванню ступеня її впливу на духовну культуру українського народу. Аналіз структури, змісту, механізму діяльності основних сфер радянської політичної цензури в Україні уможливіє осмислення принципів формування світогляду громадян, ідеологічних критеріїв для наукових студій і творчості, роль державних органів у маніпулюванні суспільно-політичною, культурною й духовною сферами суспільства. Дослідження закономірностей функціонування політичної цензури сприятиме виявленню ідеологічних стереотипів українського радянського суспільства, кращому розумінню природи тоталітаризму.

Тема дисертації набуває особливої актуальності в умовах розбудови незалежної України, оскільки знання радянського досвіду політичної цензури сприятиме кращому розумінню складних історичних процесів минулого, а також унеможливить рецидиви цензури в майбутньому.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами і темами. Дисертація є практичною реалізацією частини наукового напрямку «Дослідження проблем гуманітарних наук», що проводиться професорсько-викладацьким складом кафедри історії і археології слов'ян Інституту історичної освіти НПУ імені М.П. Драгоманова. Тема дисертації затверджена вченою радою НПУ імені М.П. Драгоманова 19 травня 2011 р., протокол № 9.

Мета роботи полягає в комплексному та багатоаспектному висвітленні ідеологічних принципів політичної цензури в засобах масової інформації Української РСР в роки Другої світової війни, реконструкції системи органів цензури, основних напрямків цензурної політики, її сутності, форм вияву й методів роботи.

Відповідно до поставленої мети автором сформульовано низку **наукових завдань:**

- з'ясувати стан наукового вивчення проблеми та проаналізувати джерельну базу дослідження;

- висвітлити процес формування й розвитку органів цензури в засобах масової інформації України в передвоєнний період та в роки Другої світової війни;
- розкрити процес формування нормативно-правової бази діяльності цензури в 1939-1945 рр.;
- дослідити кадровий склад цензурних органів;
- відтворити механізми функціонування органів політичної цензури друкованих видань, радіомовлення, бібліотек і книготорговельної мережі УРСР в роки війни;
- визначити особливості діяльності органів цензури у ЗМІ в досліджуваній період.

Об'єктом дослідження у дисертації є система політичної цензури як складова ідеологічного контролю над українським суспільством.

Предметом дослідження постає процес формування та функціонування державних органів політичної цензури засобів масової інформації Української РСР у роки Другої світової війни.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період Другої світової війни 1939-1945 рр., що виявив значні особливості в діяльності органів радянської цензури, структурні та організаційні зміни в цій системі.

Для аналізу спадковості тенденцій історичного явища цензури й висвітлення окремих аспектів дослідження автор частково розширила хронологічні межі дослідження періодами 20-30-х рр. і другої половини 40-х рр. ХХ ст.

Географічні межі праці окреслено територією Української РСР у кордонах 1939-1945 рр. Назва «Україна» вживається на позначення УРСР у складі СРСР.

Методологічною основою дисертації є притаманні історичному пізнанню наукові принципи, які дають змогу розкрити поставлену проблему: історичний, діалектичний, системний, логічний, інформаційний, комплексний, а також принципи цілісності, ієрархічності, структурності. Для розв'язання поставлених завдань було використано такі загальнонаукові методи дослідження: термінологічний, системний, аналітичний, метод синтезу, системний, конкретно-пошуковий, евристичний, методи інформаційного та культурологічного підходу, текстологічні методи. Серед спеціальних історичних методів авторка застосувала: порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, конкретно-історичний, ретроспективний, методи історичної реконструкції та історичних аналогій.

Наукова новизна дослідження полягає в розробленні актуальної теми, яка досі всебічно не висвітлена в історичній науці. Дослідження радянської політичної цензури в засобах масової інформації в роки Другої світової війни здійснено на основі вже опублікованих раніше та ще не оприлюднених архівних документів.

Уперше в історичній науці:

- здійснено комплексний аналіз функціонування радянської політичної цензури в засобах масової інформації в зазначений період;
- до наукового обігу уведено нові документальні джерела;
- висвітлено як цілісний процес створення та функціонування системи політичної цензури в Україні напередодні та в роки Другої світової війни;
- досліджено механізм роботи цензурних органів у сфері розповсюдження інформації та літературного процесу в окреслений період;

- проаналізовано не лише цензурні заборони і вилучення, а і вплив радянської цензури на формування загального тематичного наповнення видань.

Подальшого розвитку в дисертації отримав аналіз механізмів функціонування органів політичної цензури в роки Другої світової війни. Розглянуто кадрову політику радянського керівництва та особливості комплектування штатів Головного управління у справах літератури та видавництва УРСР. Простежено вплив радянської цензури на засоби масової інформації Української РСР в 1939-1945 рр.

Практичне значення дисертації полягає у можливості використання фактичного матеріалу і теоретичних висновків дослідження для поглибленого вивчення проблем ідеологічного тиску, агітації та пропаганди в умовах тоталітарного політичного режиму, для підготовки узагальнювальних праць з історії України. Матеріали дослідження можуть бути використані під час укладання навчальних посібників для вищих навчальних закладів, викладання курсів з історії України, політології, історії української культури, журналістики.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні положення й результати, науково-методичні розробки та ідеї дисертації було викладено на 12 міжнародних, всеукраїнських, регіональних наукових конференціях і читаннях: Других всеукраїнських Драгоманівських читаннях молодих істориків: актуальні проблеми вітчизняної та світової історії (Київ, 2008); Міжнародній науковій конференції «Розвиток наукових досліджень 2008» (Полтава, 2008); Міжнародній науковій конференції «Наукові дослідження – теорія та експеримент 2009» (Полтава, 2009); Міжнародній науковій конференції «Розвиток наукових досліджень 2009» (Полтава, 2009); Третіх всеукраїнських Драгоманівських читаннях молодих істориків: актуальні проблеми вітчизняної та світової історії (Київ, 2010); Міжнародній науковій конференції «Україна у Другій Світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги)» (Київ, 2010); Всеукраїнській науковій військово-історичній конференції «Воєнна історія Сіверщини і Слобожанщини» (Харків, 2010); Всеукраїнській науковій військово-історичній конференції «Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини» (Дніпропетровськ, 2011); Всеукраїнській науковій військово-історичній конференції «Воєнна історія Таврії та Північного Причорномор'я» (Севастополь, 2011); Міжнародній науковій конференції, присвяченій пам'яті А.В. Блюма «Історія книги та цензури в Росії» (Санкт-Петербург, 2012); Всеукраїнській науковій конференції «Воєнна історія України. Волинь та Полісся» (Рівне, 2013).

Публікації. Основні положення й висновки дисертаційного дослідження викладено в 19 одноосібних публікаціях, 6 із них у фахових виданнях України в галузі «Історичні науки» та одна в іноземному періодичному виданні.

Структура дисертації зумовлена її змістом, метою й завданнями дослідження. Робота складається із списку скорочень, вступу, трьох розділів (9 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури, додатків. Загальний обсяг дослідження становить 261 сторінки, основний текст – 177 сторінок. Загальна кількість додатків – 11, кількість найменувань у списку використаних джерел – 583.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі обґрунтовано актуальність праці, визначено мету і завдання, об'єкт і предмет дослідження, схарактеризовано хронологічні й територіальні межі, методологічну базу роботи, розкрито наукову новизну, практичне значення дисертації, зазначено про апробацію і публікацію результатів дослідження.

У першому розділі «Історіографія, джерельна база та методологія дослідження» встановлено рівень наукового розроблення проблеми, здійснено аналіз джерел і визначено методологічні шляхи вирішення поставлених завдань.

Історіографія проблеми. В історії вітчизняних досліджень радянської політичної цензури можна виділити два періоди: радянський – до 1991 року і сучасний – 90-ті рр. ХХ ст. – початок ХХІ ст.

У 1960-х р., використавши архівні матеріали, Л. Іванова, М. Кейрім-Мархуза, Л. Пінегіна, М. Кім, В. Єрмаков й В. Козлов, А. Фомін розкрили систему партійно-державного управління закладами культури. С. Федюкін, уперше в радянській історіографії, визнав факт існування цензури в СРСР.

Українські дослідники С. Кульчицький, Г. Касьянов, В. Даниленко¹ розглядали систему контролю та нагляду в СРСР. В. Ченцов та Д. Архієрейський дослідили розвиток цензури на прикладі спецвідділів ВНК/ДПУ². О. Мишанич розглянув як здійснювався цензурний контроль за українською літературою протягом ХХ ст. М. Тимошик дослідив основні закономірності попереднього цензурування та контролю за видавництвами Головліту.

Серед новітніх досліджень варто виокремити статті С. Костилюєвої, Є. Костик, Н. Годун. Монографії Л. Дубровіної та О. Онищенко з історії Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського, що висвітлюють важливі аспекти бібліотечної цензури. І. Автушенко розглядав партійно-державний контроль як засіб тоталітаризації культурної сфери. Контрольні функції органів політичної цензури частково окреслила О. Тарапон. У 2007 р. захищено дисертацію О. Каракоз, присвячену діяльності органів цензури в бібліотеках України 1917-1939 рр. Діяльність органів військової цензури в Україні у 1914-1917 рр. досліджує О.Ю. Кирієнко³.

¹ Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20 – 30-ті роки / С.В. Кульчицький, Г.В. Касьянов, В.М. Даниленко – К.: Либідь, 1991. – 342 с.

² Ченцов В. Табу – на думку, заборона – на слово: за матеріалами роботи політконтролю НК ДПУ у 20-ті рр./ В. Ченцов // 3 архівів ВЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1994. – №1. – С. 12–28.

³ Кирієнко О.Ю. Військова цензура в Україні (липень 1914 р. - лютий 1917 р.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Кирієнко Олександр Юрійович. - К., 2011. – 20 с.; Кирієнко О.Ю. Військова цензура в Російській імперії - проблеми інституалізації та функціонування / О.Ю. Кирієнко // Наукові записки Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова. Педагогічні та історичні науки: збірник / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. - К.: Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – Вип. 81. – С. 259-265; Кирієнко, О. Діяльність органів військової цензури 1914-1917 рр.: історико-правові аспекти / О.Ю. Кирієнко // Український історичний збірник. – К., 2009 – Вип. 12. – С. 160-166.

У дисертаційному дослідженні В. Бабюх⁴ окреслюються ідеологічні принципи діяльності політичної цензури в Україні, реконструюється система цензурних органів, досліджується роль вищого політичного керівництва і спецслужб у цензурній політиці. Т. Стоян висвітлює історію становлення й функціонування політичної цензури в УРСР у 20-30 рр., зосереджує увагу на формах і методах політичного контролю, досліджує специфіку ідеологічного контролю за пресою, радіомовленням⁵. У наукових працях О. Федотової простудійовано історію цензури друкованих видань в Україні 1917-1991 рр. В. Молоткіна, досліджуючи історію видавничої справи в УСРР-УРСР у 20-30-х рр. ХХ ст., значну увагу приділила аналізу преси як засобу комуністичної пропаганди, контролю видавництв, ідеологічному нагляду за друкованими виданнями тощо⁶.

У зарубіжній історіографії проблему співіснування влади й культури в СРСР окресленого періоду досліджували Г. Рівей, Р. Домар, В. Вікері, Е. Сайммонс, Г. Свайсз, Є. Браун, М. Слонім, М. Хаварда, А. Кемп-Уелч. Праці А. Гаєва, М. Файнсона, Е. Сайммонса, Ш. Фіцпатріка написані на основі «Смоленського архіву». У довідково-узагальнювальних виданнях Б. Горохоффа, в енциклопедії Мак-Кро-Хілла є відомості про систему управління органами інформації, статті про цензуру й літературний контроль.

Російська дослідниця Т. Горяєва⁷ вивчала особливості функціонування Головного управління у справах літератури і видавництв (Головліт), формування

⁴ Бабюх В.А. Політична цензура в Україні в 20 – 30-х рр. : автоєф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Бабюх Віталій Антонович. – К., 2007. – 22 с.

⁵ Стоян Т.А. «Дворушник-націоналіст» Карпеко – керівник радіомовлення УСРР (1933-1934 рр.) / Т.А. Стоян // Україна ХХ ст. : культура, ідеологія, політика. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. – №15. – с.208-217; Стоян Т.А. Радянська система політичної цензури 1920-1930-х рр. : порівняльний аналіз сучасної російської та української історіографії / Т.А. Стоян // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. – Київ : Інститут історії України НАН України, 2007. – № 16. – с.308-316

Стоян Т.А. Система політичної цензури в УРСР у 1920-1930 рр.: монографія / Т.А. Стоян. – К. : Акад. праці і соц. відносин Федер. проф. спілок України, 2010. – 410 с.

⁶ Молоткіна В.К. Становлення та розвиток видавничої справи в УСРР-УРСР у 20-30-ті роки ХХ ст. / В.К. Молоткіна. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М., 2012. – 416 с.; Молоткіна В.К. Перетворення преси у засіб комуністичної пропаганди в 1920-ті роки / В.К. Молоткіна // Наукові записки з української історії: збірник наукових статей. – Вип. 25. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – С. 124-127.; Молоткіна В.К. Особливості ідеологічного контролю за видавничою діяльністю в УСРР в другій половині 20-х рр. ХХ ст. / В.К. Молоткіна // Наукові записки з української історії : збірник наукових статей. – Вип. 27. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – С. 120-126; Молоткіна В.К. Політична цензура друкованих видань в Радянській Україні в 1930-ті рр. / В.К. Молоткіна // Література та культура Полісся. – Вип. 67: Проблеми історії, літератури та культури у регіональному науковому вимірі / ред. і упоряд. Г.В. Самойленко. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2011. С. 133-142.

⁷ Горяєва Т.М. Журналистика и цензура (источниковедческий анализ радиоматериалов 20-30-х гг.) / Т.М. Горяєва // История СССР. – 1990. – №3. – С.112–123; Горяєва Т.М. Советская журналистика как исторический источник / Т.М. Горяєва // Перестройка в исторической науке и проблемы источниковедения. – К., 1990. – С.41-42; История советской политической цензуры. Документы и комментарии / сост. Т.М.Горяєва; Арх. През. Рос. Фед. – М. : РОССПЭН, 1997. – 672 с.; На подступах к спецхрану: Труды межрегиональной научно-практической конф. «Свобода научной

системи політичної цензури, її вплив на життя радянського суспільства 1917–1991 рр., ініціювала створення документальної історії політичної цензури в СРСР⁸. Методологічне значення мають обґрунтування нею основних понять, класифікація й аналіз основних видів джерел. Узагальнювальною роботою з історії радянської цензури є монографія «Политическая цензура в СССР. 1917-1991 гг.»⁹. Тему «письменник і цензура» було продовжено у працях В. Шенталінського, Л. Спиридонової, Н. Примочкіної¹⁰.

А. Блюм дослідив історію створення та діяльності Головліту¹¹, функціонування системи тотального контролю, здійснив класифікацію радянської політичної цензури¹². Г. Жирков¹³ спробував відокремити військову цензуру, цензуру на місцях і цензуру, упроваджувану центральними органами влади, подав власну періодизацію радянської цензури. Т. Коржихіна висвітлила роль і місце органів цензури, реконструювала механізм взаємодії ідеології й культури¹⁴. К. Аймермахер розглянув деформаційні процеси в культурі, а Л. Молчанов – цензуру як інститут державної влади. Стосунки влади та засобів масової інформації висвітлено М. Козловим. Т. Темофеева дослідила особливості державного контролю та цензури управління книжковою справою. С. Лютов досліджував «воєнну книгу».

Таким чином, аналіз стану наукової розробки теми переконує у фрагментарному висвітленні історії радянської політичної цензури в Україні роки Другої світової війни та дає підстави стверджувати, що на сьогодні комплексне дослідження дисертаційної проблеми відсутнє. Останнє зумовлює наукову актуальність дисертації.

информации и охрана государственной тайны: прошлое, настоящее, будущее». – СПб, 1995. – 247 с.

⁸ Архивы звука и образа. Сборник статей и методических материалов / сост. Т.М. Горяева. – М., 1996. – 93 с.; «Великая книга дня...»: радио в СССР: документы и материалы / Ред.-состав. Т.М. Горяева – М.: РОССПЭН, 2007. – 1038 с.; История советской политической цензуры. Документы и комментарии / сост. Т.М.Горяева; Арх. През. Рос. Фед. – М.: РОССПЭН, 1997. – 672 с.; История советской радиожурналистики. Документы. Тексты. Воспоминания. 1917–1945 гг. / отв. ред. Т.М. Горяева. – Том 1. – М., 1991. – 440 с.

⁹ Горяева Т.М. Политическая цензура в СССР. 1917-1991 гг. / Т.М. Горяева – М.: РОССПЭН, 2002. – 397 с.

¹⁰ Примочкина Н.Н. Писатель и власть. 2-е изд. доп. / Н.Н. Примочкина – М., 1998. – 278 с.

¹¹ Блюм А.В. «За кулисами «Министерства правды». Тайная история советской цензуры. 1917-1929 / А.В. Блюм – СПб. : Академический проект, 1994. – 319 с.

¹² Блюм А.В. Советская цензура в эпоху тотального террора. 1929-1953 / А.В. Блюм – СПб.: Академический проект, 2000. – 311 с.

¹³ Жирков Г.В. Журналистика двух Россией: 1917-1920 гг.: учеб. пособие / Г.В. Жирков – СПб. : Изд-во Санкт-Петербургского университета, 1999. – 177 с.; Жирков Г.В. История советской цензуры: период комиссародержавия (1917-1919 гг.) / Г.В. Жирков // Вестник СПУ. Сер. 2. – 1994. – № 1. – С. 82 – 92.; Жирков Г.В. История цензуры в России XIX-XX вв.: Учеб. пособие для студентов вузов / Г.В. Жирков – Москва: Аспект Пресс, 2001. – 367 с.; Жирков Г.В. Уроки истории и современной практики цензурного режима / Г.В. Жирков // Цензура в России : история и современность. – Вып. 1. – 2001. – С. 156 – 178.

¹⁴ Коржихина Т.П. История государственных учреждений: Материалы к источниковедению и историографии / Т.П. Коржихина. – М., 1992. – 178 с.; Коржихина Т.П. Советское государство и его учреждения, ноябрь 1917 г. – декабрь 1991 г.: Учебник для вузов по спец. «История» / Т.П. Коржихина. – 2-е изд., перераб. и доп. – М., 1994. – 418 с.

Джерельну базу дисертації становлять архівні та опубліковані документи. У Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ) – фонд 4605 (Головне управління з охорони державних таємниць у пресі при Раді Міністрів УРСР (Головліт УРСР); фонд Р – 2 (Рада Міністрів УРСР). Основну масу документів Головліту УРСР становлять накази, інструкції, протоколи засідань колегії, матеріали нарад працівників органів цензури республіки, плани, звіти про роботу цензурних органів України щодо здійснення політичного контролю друкованих видань. Ці матеріали можна умовно розподілити на дві групи: 1) документи, що безпосередньо висвітлюють процес організації роботи Головліту УРСР; 2) матеріали про цензорську діяльність тих чи інших підрозділів Головліту.

Документи ЦК КП(б)У, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГОУ), відображають залежність Головліту і його діяльності від рішень партійних органів. В описах фонду 1 (Центральний комітет Компартії України), 6 (Протоколи засідань Політбюро ЦК і матеріали до них 1919-1967 рр.), 16 (Центральний комітет Комуністичної партії України), 23 (Документи загального відділу (особливий сектор) ЦК Компартії України (таємна частина) 1941-1945 рр.), 70 (Документи відділу агітації і пропаганди ЦК Компартії України 1941-1967 рр.) зберігаються розпорядчі (накази, інструкції, листування, протоколи засідань керівних органів), звітні (звіти, доповіді, довідки) й інформаційні (довідні записки). Використано в роботі й матеріали фонду 243 (Видавництво ЦК КПУ «Радянська Україна»). Фонд містить довідки, інформації, листування з питань виходу газет і журналів, постанови й розпорядження Ради Міністрів УРСР й інших партійних органів стосовно діяльності видавництва, внутрішні накази й розпорядження, звітну та господарську документацію.

У фондах Державного архіву Київської області (ДАКО) авторкою використано окремі документи, що відображають специфіку функціонування радянських ЗМІ Києва 1939-1945 рр. Зокрема, фонди Р-880 (Виконавчий комітет Київської обласної Ради народних депутатів), Р-2356 (Київська міська управа), Р-2412 (Музей-архів переходової доби при Київській міській управі).

Важливе джерельне значення для нашого дослідження має комплекс матеріалів оприлюднених і доступних дослідникам з відкритих публікацій. Переважну більшість із них становлять розсекречені на початку 90-х рр. ХХ ст. документи з фондів російських державних архівів¹⁵.

¹⁵ Большая цензура: Писатели и журналисты в Стране Советов, 1917–1956: / сост. Л.В. Максименков; под ред. акад. А.Н. Яковлева, Г.А. Арбатова, Е.Т. Гайдара и др. – М.: МФ «Демократия»; Материк, 2005. – 752.; «Великая книга дня...» : радио в СССР : документы и материалы / ред. сост. Т.М. Горяева; кол. авт. – Москва : РОССПЭН, 2007. – 1038 с.; Власть и художественная интеллигенция. Документы ЦК РКП(б)-ВКП(б), ВЧК-ОГПУ-НКВД о культурной политике 1917–1953. / Под ред. акад. А.Н. Яковлева. Сост. А. Артизов, О. Наумов – М.: МФ «Демократия», 2002. – 872 с.; Зведений алфавітний список книжок, що увійшли до наказів Головліту Української РСР на вилучення та списання в макулатуру з бібліотек громадського користування за період з 1937 по 1 липня 1947 року включно. – К., 1947. – 159 с.; История советской радиожурналистики. Документы. Тексты. Воспоминания. 1917-1945 гг. / отв. ред. Т.М. Горяева. – Том. 1. – М., 1991. – 440 с.

Загалом джерельний огляд дисертації є репрезентативним і дозволяє відтворити загальну картину діяльності цензурних установ з контролю друкованих засобів масової інформації за період Другої світової війни.

Методологія та методи дослідження. У ході вивчення проблеми застосовано як загальнонаукові, міждисциплінарні, загальноісторичні, так і спеціальні джерелознавчі методи наукового дослідження.

Принцип історизму дозволив відтворити ретроспективну картину та виявити зв'язки, закономірності й суперечності. Діалектичний підхід допоміг в обґрунтуванні причинно-наслідкових зв'язків, процесів диференціації та інтеграції у процесі розгляду еволюції цензури й закономірностей її функціонування. Порівняльно-історичний метод використано для виявлення спільних та відмінних рис та генетичної спорідненості явищ. Для визначення причиново-наслідкових зв'язків застосовано також аналітичний метод. Проблемно-хронологічний метод уможливив розгляд основних закономірностей формування системи політичної цензури. Термінологічний принцип використано у вивченні історії термінів і понять та уточненні їхнього змісту та обсягу. Системний підхід базується на використанні методів суміжних наук. Ураховано методологічні принципи цілісності, ієрархічності, структурності. Механізм функціонування політичної цензури у ЗМІ розкрито шляхом характеристики. Без конкретного-історичного аналізу дослідження історії становлення та діяльності органів цензури носитимуть описовий характер. Текстологічні методи допомагають при вирішенні завдань з визначення характеристик джерела. Порівняння змін у документах в процесі їх цензурування, сприяють з'ясуванню намірів та задумів авторів і цензорів, механізмів прояву цензури й самоцензури. У роботі застосовано й загальнонауковий метод інформаційного підходу для аналітико-синтетичного оброблення джерел. Він дозволив виявити ступінь їхньої інформативності. У розробленні міжгалузевих аспектів особливого значення набуває культурологічний підхід. Отже, застосовані принципи і методи наукового пізнання дали можливість здійснити дослідження визначеної проблеми й вирішити визначені наукові завдання.

У другому розділі «**Система радянської цензури в засобах масової інформації напередодні та в роки Другої Світової війни**» висвітлено особливості організаційної структури, нормативно-правового та кадрового забезпечення органів цензури УРСР.

Формування системи радянської цензури розпочалося одночасно зі становленням радянської влади. Протягом 1920-30 рр. утворюються органи політико-ідеологічного контролю, відбувається розподіл цензорських та контролювальних функцій між ними. На початку 20-х рр. посилюється тенденція до централізації цензорських повноважень у єдиній структурі. Розпочався цей процес у 1922 р. зі створення Центрального управління у справах друку (ЦУСД), а згодом Головного управління у справах літератури та видавництва (Головліт) у структурі Народного комісаріату освіти. Військові цензори контролювалися військовим відомством та його установами. До кінця 30-х рр. Головліт став основною цензорською установою, перетворившись, здебільшого, на орган контролю. Його діяльність була повністю підпорядкована й підзвітна партійними органам, які розробляли нормативно-правові акти. Напередодні Другої світової війни цензурний

контроль посилювався, особливо після створення Управління пропаганди й агітації в партійній структурі. В УРСР діяв відділ пропаганди і агітації з відповідними повноваженнями, а з 1945 р. – управління. Партійний контроль здійснювався через дану структуру, а також через відділи преси, видавництва при ЦК ВКП(б) та аналогічну структуру при ЦК КП(б)У.

У роки Другої світової війни підпорядкування Головліту УРСР не було чітко встановлено. Управління було виведено з системи Наркомосу та передано до Ради народних комісарів СРСР. Відповідних розпоряджень в УРСР не було, республіканський Головліт протягом усього воєнного періоду контролювався з Москви. Уже після Другої світової війни цензурне управління республіки було підпорядковане Раді Міністрів УРСР.

Органи цензури були суворо централізованою, вертикально підпорядкованою структурою, а всі рішення й пропозиції Головліту розглядалися партійним керівництвом. В умовах війни особливе місце посідала військова цензура. Політична цензура в УРСР існувала у формі попереднього та наступного контролю. У творчій інтелігенції виробилась так звана «самоцензура».

Партійні структури видавали постанови, накази, циркуляри, інструкції, списки заборонених книг та авторів. Чільне місце серед них посідає «Перелік тем, заборонених до відкритого публікування», що постійно оновлювався. Ці документи мали грифи «Таємно», «Цілком таємно» чи «Для службового користування», а доступ до них отримали лише цензори та деякі партійні функціонери. Необхідність інформування населення про хід бойових дій та пропаганда висували високі вимоги до військових цензорів і кореспондентів.

Система політико-ідеологічного контролю, як і органи цензури, були покликані не допустити розголошення військових і державних таємниць у засобах масової інформації. Вимоги цензури стали більш жорсткими й чіткими. До відкритого публікування не допускалися дані, що могли надати будь-яку стратегічно важливу інформацію щодо економічних потужностей СРСР, наявність антирадянського Руху Опору і боротьбу з ним, матеріали, що дискредитували радянську владу, червоноармійців і «деструктивно впливали на патріотичний і бойовий дух народу».

Радянська пропаганда намагалася в умовах жорсткого ідеологічного контролю «наблизити» газети, журнали та інші видання до народу. Головними темами радянської преси 1941-1945 рр. були: звірства нацистських окупантів, перемоги Червоної армії, непереможність та висока моральність радянських військових, життя народу, хід бойових дій, що висвітлювались у визначених вимогами цензури рамках. Було регламентовано структуру та змістове наповнення друкованих періодичних видань і радіопередач. На засоби масової інформації покладалася патріотична, виховна й мобілізаційна функції.

Кадрова політика вищого державно-політичного керівництва щодо органів Головліту виконувала функції корегування ідеологічної лінії компартії, контролю і управління Укрговлітом. Для керівних і цензорських кадрів обов'язковою була партійність. Як виняток, цензори могли бути членами ВЛКСМ чи кандидатами у члени партії. Половина з них мали вищу або незакінчену вищу освіту. Траплялися поодинокі випадки, коли працівники не мали й повної середньої освіти. Майже дві третини керівників обллітів здобули вищу чи незакінчену вищу освіту. Серед

цензорських кадрів облітів переважали працівники зі стажем менше 1-го року. Серед співробітників республіканського Головліту вже на 1945 р. жоден із цензорів не працював менше 3-х років, а більшість із них працювали понад 5 років. Практично всі начальники облітів за походженням були українцями. Найменше українців було в центральному апараті Головліту. Протягом 1944-1945 рр. серед цензорів Головліту УРСР був тільки 1 українець. Серед цензорів в облітах українці чисельно переважали євреїв, а менше чверті працівників були етнічні росіяни. Хоча й серед загалу цензорів найчисельнішу групу становили українці, усе ж до роботи в центральному апараті вони не допускалися.

У роботі Головліту під час Другої світової війни спостерігалися значні матеріальні проблеми. Неповна комплектація штатів, низька кваліфікація деяких співробітників, плинність кадрів негативно впливали на роботу структури. Плинність кадрів у воєнні роки спровокувала мобілізація й організація цензурних управлінь у західних регіонах УРСР. До кінця 1945 р. плинність кадрів в Укрговліті майже подолали.

Таким чином, партійні та радянські органи політичної цензури становили єдину й уніфіковану систему політично-ідеологічного контролю. Розгалужена система Головліту завдяки цензорам і районним уповноваженим охоплювала контролем всі засоби масової інформації, бібліотеки, книжкові та букіністичні магазини. Нормативно-правова база постійно оновлювалася та змінювалася відповідно до політико-ідеологічного курсу влади. Складною була ситуація з організаційно-кадровим забезпеченням. Окреслені проблеми цензурних органів було практично подолано вже після війни

У третьому розділі **«Діяльність органів цензури УРСР 1939-1945 рр.»** авторкою досліджено діяльність органів радянської цензури в засобах масової інформації, на радіо, у бібліотеках і книготорговельній мережі.

У роки Другої світової ЗМІ були не лише джерелом інформації, але й засобом ідеологічного впливу. Радянська влада велику увагу приділяла не лише роботі органів цензури, а й нагляду за поширюваною інформацією. Республіканський Головліт і його місцеві організації постійно інформували про свою діяльність ЦК КП(б)У. Усі випадки розголошення військових і державних таємниць у пресі, політико-ідеологічні «помилки» розглядалися на засіданнях Політбюро та Оргбюро, де і ухвалювалися рішення.

Перед ЗМІ у досліджуваній період ставились завдання мобілізації населення на допомогу фронту, піднесення патріотичного духу і «правильного» висвітлення перебігу подій на фронті і в тилу.

Вилучення у ЗМІ стосувалися здебільшого військових таємниць, конкретики бойових дій, дислокації військових частин, розміщення та відбудови стратегічних об'єктів тощо. З другої половини 1945 р. важливе місце в цензорських викресленнях посідають питання відновлення і відбудови підприємств, продуктивності праці і розвитку господарства.

Паралельно зі звільненням території України від нацистів розгортався процес відновлення мережі радянських ЗМІ. Часто вміщені в них матеріали «не мали ідеологічної цінності, були однотипними і відірваними від життя звичайних громадян». Відновив роботу Головліт УРСР. Цензори поновили складання оглядів

періодичних видань і «Текстових зведень...». Одними із найважливіших ЗМІ залишалися друковані видання.

Особливу роль у зазначений період відіграло радіомовлення. Можливості радіо були значно ширшими за можливості інших ЗМІ. Саме воно допомагало радянській владі не втратити зв'язок з окупованою нацистами Україною. Матеріали радіоефірів проходили суворий контроль, практично виключалася можливість прояву самодіяльності диктора. У текстах радіопередач постійно здійснювалися цензорські викреслення.

Запровадження різних видів цензури в публічних бібліотеках України у 20-30 х рр. ХХ ст. призвело до знищення майже половини книжкового фонду, переважно релігійної та української літератури періоду українізації. Зароджуються нові форми контролю книготорговельної сфери. У 40-х рр. продовжилися чистки бібліотек і книготорговельної мережі від творів «ворогів народу», «буржуазних націоналістів», «шкідливої» й «застарілої» літератури. Органи цензури видавали попередньо затверджені в Політбюро ЦК ВКП(б) списки книг на вилучення. Із 1940 р. з'являються списки книг, в яких здійснювалися виправлення й викреслення. Працівники цензури і бібліотекарі правили ці видання. Значні втрати книжкових фондів були наслідком як бойових дій, так і вивезення цінних і рідкісних видань до Німеччини.

Визволення України радянськими військами відроджує книготоргівлю та розповсюдження друкованих видань, «очищення» бібліотечної та книготорговельної мережі. Цензура сприяла утворенню «спецхранів» та формування заідеологізованих бібліотечних фондів.

Основну масу вилучень і викреслень у бібліотеках і книготорговельній мережі становили здебільшого цитати, посилання, згадування в книжках осіб, визнаних «ворогами народу», передмови, написані ними. Характерною ознакою практичної діяльності республіканського цензорського відомства було «сліпе», бездумне дотримання артикулів цензорських документів, що інколи виводило з друку матеріали, що не містили жодної державної таємниці чи компрометувальних владу відомостей. Зменшення помилок у ЗМІ в роки Другої світової війни можна пояснити не тільки посиленням цензорського контролю, але й скороченням мережі випуску друкованої продукції.

Значна кількість викреслень у ЗМІ та друкованих виданнях стосувалися заборон зазначених у «Військовому переліку...». Найчастіше розголошувалися заборонені теми відбудови стратегічних об'єктів, нумерація та дислокація підприємств, факти боротьби з підпіллям ОУН і УПА, інформація про промислові, військові, технічні потужності СРСР. Заборонялося публікувати твори, що підривали «патріотичний дух», у невігідному для влади світлі показували червоноармійців і радянських громадян, співчували «ворогам народу», «націоналістам» тощо. У періодичних виданнях і радіоефірі велася активна пропаганда, наголошувалося на перемогах радянської армії та звірствах нацистських окупантів. Водночас було дозволено друк патріотичних статей, творів, навіть статей і звернень релігійних діячів. Викреслень і вилучень з радіоефіру було значно менше, що пояснюється більш суворим і централізованим контролем останнього.

Отже, періодична преса, радіомовлення, інформаційна робота РАТАУ, бібліотеки, книжкові та букіністичні магазини підлягали цензурному контролю. Органи цензури не просто здійснювали викреслення і слідкували за дотриманням вимог цензури, а й регламентували структуру і змістове наповнення засобів масової інформації і книжкових видань. Регулярні кампанії з очищення книжкових фондів, заборона творів та їх знищення призвели до істотного скорочення бібліотечних фондів.

У **висновках** викладено та узагальнено основні результати дослідження, сформульовано положення, що виносяться на захист:

1. Дослідження стану наукового вивчення та аналіз джерельної бази проблеми цензури у засобах масової інформації Української РСР у роки Другої світової війни засвідчили, що історія політичної цензури цього періоду була виведена за межі актуальної дослідницької проблематики радянської історіографії. Тільки після розпаду СРСР стало можливим її опрацювання. Сучасні вітчизняні та зарубіжні вчені, спираючись на широку джерельну базу, висвітлюють засоби, форми прояву і значення цензури в СРСР. Проте найменш дослідженим дотепер залишається період Другої світової війни.

Головними проблемами в роботі з джерельною базою стали розпорошеність архівних фондів і відсутність значного масиву важливих документів. Частину з них було втрачено в результаті воєнних дій, іншу – свідомо знищено радянськими спецслужбами. До наукового обігу було введено значний масив архівних документів.

2. Формування органів політичної цензури розпочалося з становленням більшовицької влади. У процесі розбудови цензурних органів цензорські повноваження дублювалися кількома структурами одночасно. Для об'єднання цензурних функцій у єдиній структурі в 1922 р. було створено Центральне управління у справах друку УРСР, а пізніше – Головне управління у справах літератури та видавництв. Спочатку ЦУСД і Головліт підпорядковувалися Наркомпросу. Згодом Головліт СРСР став підпорядковуватися Раді народних комісарів. Головліт УРСР офіційно було виведено із системи Наркомосу в 1938 р., проте до 1946 р. його підпорядкування так остаточно встановлено й не було. Протягом всього періоду Другої світової війни керівництво Головлітом УРСР здійснювалося безпосередньо через Головліт СРСР. Значну роль відігравали й органи військової цензури. Підзвітність Головліту відділу пропаганди й агітації та відділу друку ЦК КП(б)У забезпечувала додатковий ідеологічний контроль. Засоби масової інформації, бібліотеки і книжкові магазини повністю контролювалися Головлітом УРСР та його регіональними установами.

Головліт УРСР та республіканські ЗМІ на початку Великої Вітчизняної війни були евакуйовані. Газети, радіостанції, друкарні підпорядковувалися місцевим органам цензури. Відновлення функціонування Головліту УРСР і радянських засобів масової інформації розпочалося зі звільнення республіки від нацистських загарбників. Наприкінці Другої світової війни вдалося повністю відновити систему радянської цензури в Україні. У період війни значний вплив на здійснення цензурного контролю в УРСР мали військові служби.

3. Політико-ідеологічне спрямування діяльності органів Головліту в центрі та на місцях визначали постанови і рішення вищого державного та партійного керівництва, місцевих комітетів партії. Відомчі ж нормативно-правові акти регламентували діяльність цензурних органів, визначали напрямки й основні засади їх роботи. Основним таким підзаконним актом був «Перелік тем, заборонених до відкритого публікування», також видавалися спеціальні інструкції, циркуляри і накази.

Із початком Другої світової війни ідеологічний тиск і цензорський контроль у СРСР значно посилюється. Головліт та Відділи пропаганди й агітації здійснювали суворий нагляд за ЗМІ, регламентували роботу кореспондентів, особливо військових. Засоби масової інформації були покликані забезпечувати інтереси оборони, мобілізувати населення на допомогу фронту, піднімати патріотичний дух. В умовах війни на місцях гостро відчувалася нестача актуальних керівних вказівок і нормативних документів, частина з яких була знищена або ж втрачена. Це призводило до дезорієнтації місцевих органів цензури і як наслідок, до розголошення державних і військових таємниць у ЗМІ.

4. У відборі співробітників до Головліту основними критеріями слугували партійність та «ідеологічна благонадійність». Це допомагало скеровувати діяльність органів цензури у визначену партією політичну лінію. Характерним явищем періоду 1939-1941 рр. була плинність кадрів, зумовлена створенням нових обллів у західних областях УРСР і низькою заробітною платою.

Відновлення мережі обллів і комплектація їхніх штатів у 1943-1945 рр. поступово майже повністю вирішили гостру для періоду війни проблему плинності кадрів у системі Головліту Української РСР. З метою підвищення фахового рівня його працівників постійно проводились організаційні наради, вивчення «Переліку...», організовувалися курси для цензорів і редакторів, навчання в Інституті марксизму-ленінізму тощо.

Характерною для кадрового складу Укрголовліту в період після визволення республіки від нацистських окупантів була практична відсутність етнічних українців у складі центрального апарату установи. Обмеженою була й чисельність українців у цензорських органах на місцях.

5. Політико-ідеологічна робота в республіці контролювалася партійними структурами. В складі ЦК КП(б)У діяв Відділ пропаганди і агітації, котрому були підзвітні й органи цензури. Перед Головлітом УРСР, щонайменше двічі на рік, звітувалися його обласні управління, а сам він подавав зведені звіти про свою діяльність до ЦК партії. З метою усунення недоліків в роботі проводилися наради щодо діяльності органів цензури. Цензори двічі на місяць подавали «Текстові зведення викреслень попередньої цензури» Уповноваженому СРСР з охорони військових і державних таємниць у пресі та до Відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У. Цензорами складались огляди преси, списки книг на вилучення видань, списки викреслень в окремих виданнях, звітна документація.

Політична цензура мала дві основні форми – попередній і наступний контроль. Попередній контроль здійснювався цензорами на стадії підготовки матеріалів. Вони працювали при редакціях, видавництвах, часто самі редактори виконували функції цензорів. Наступний контроль здійснювався вже на етапі друку книг і періодики

через систему обов'язкових так званих «сигнальних» примірників. Така система зводила до мінімуму можливість розголошення державних і військових таємниць, що все ж періодично траплялось. Жорсткий контроль, установлений системою радянської цензури, сприяв виробленню внутрішньої «самоцензури» у авторів. Видання, що знаходилися в бібліотеках і книжкових магазинах, постійно переглядалися. Періодично вилучалася «шкідлива» та «застаріла» література, а до цієї роботи часто залучалися власне працівники бібліотек і книгарень.

6. Напад гітлерівської Німеччини для переважної більшості радянського населення виявився психологічним шоком. Радянська пропаганда своїми кардинальними змінами протягом другої половини 30-х років дезорієнтувала населення і стала одним із важливих чинників невдач на початку війни. Культивувався міф про непереможність Червоної армії, образи червоноармійців і партійних чиновників у пресі й літературі замальовувалися виключно позитивними. Замовчувались прорахунки радянського військового командування під час бойових дій, безчинства й руйнування здійснені Червоною армією при відступі з України. Натомість, акцентувалася увага на успіхах радянських військ.

В умовах війни органи цензури не мали змоги здійснювати повноцінний політико-ідеологічний нагляд. Мережу друкованих ЗМІ, бібліотек, друкарень, книготоргівлю було зруйновано. З ідеологічно-популістських міркувань владою допускалися і деякі цензурні послаблення. Це стосувалося, передусім, творів і статей релігійного та патріотичного характеру. Після завершення війни більшість виданих «для фронту» творів українських письменників та поетів наступна цензура заборонила. Визначну роль у ході Другої світової відіграло радіомовлення. Цей засіб комунікації виявив свої переваги в надзвичайних умовах, що значно підвищило його авторитет і значущість.

Перспективними напрямками подальших досліджень в контексті проблеми історії радянської цензури в Українській РСР періоду Другої світової війни є висвітлення питань цензури за галузевим і регіональним принципами, окремих аспектів її нормативно-правового забезпечення, організації діяльності органів цензури, а також аналіз специфіки функціонування органів військової цензури.

Список опублікованих праць за темою дисертації

Статті в наукових фахових виданнях

1. *Романенко Т. В.* Нормативно-правове забезпечення діяльності органів цензури УРСР у роки Другої Світової війни / Т. В. Романенко // Вісник Державної академії керівних кадрів культури та мистецтв. – 2010. – № 2. – С. 152-157.
2. *Романенко Т. В.* Радянська політична цензура радіомовлення в УРСР в роки Другої Світової війни / Т. В. Романенко // Гілея : Науковий вісник. – Вип. 37. – Київ, 2010. – С. 134-141.
3. *Романенко Т. В.* Організаційно-кадрове забезпечення цензурної діяльності в УРСР першої половини 40-х рр. ХХ ст. / Т. В. Романенко // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 6, Історичні науки: збірник / М-во освіти і науки України, Нац. пед. ун-т

ім. М. П. Драгоманова. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. – Вип. 7. – С. 237-243

4. *Романенко Т.В.* Сучасна російська історіографія радянської політичної цензури 20-40 рр. ХХ ст. / Т. В. Романенко // Пам'ять століть. – 2010. – № 4– 5 (86-87). – С. 291-300.

5. *Романенко Т. В.* Радянська цензура друкованих періодичних видань УРСР у роки Другої світової війни / Т. В. Романенко // Вісник Державної академії керівних кадрів культури та мистецтв. – Вип. 4. – Київ, 2011. – С. 235-238.

6. *Романенко Т. В.* Радянська преса в Українській РСР на початку Другої світової війни та в роки нацистської окупації (1939-перша половина 1943 рр.) / Т. В. Романенко // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки. – Луганськ : Видавництво Державного закладу «Луганський Національний університет імені Тараса Шевченка», 2013. – 1(260) січень 2013, частина II. – С. 133-143.

7. *Романенко Т. В.* Изъятия литературы из библиотек и книготорговой сети Украинской ССР накануне Второй мировой войны / Т. В. Романенко // Социально-гуманитарний вестник Юга России. – 2013. – № 4. – С. 23-28.

Статті в інших виданнях

8. *Романенко Т. В.* Головліт РНК УРСР (1941–1945 рр.) : організаційно-структурний аспект / Тетяна Романенко // Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії: матеріали Других всеукр. драгоманівських читань молодих істориків, 14 березня 2008 р. / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова [та ін.]. – К., 2009. – С. 127–130.

9. *Романенко Т. В.* Політико-ідеологічний контроль бібліотек і книготоргівельної мережі УРСР в роки Другої світової війни / Т. В. Романенко // «Актуальні проблеми вітчизняної та світової історії» : збірник наукових статей учасників Третіх всеукраїнських драгоманівських читань молодих істориків, Київ, 12 березня 2010 р. – Київ, 2010. – С. 295-305.

10. *Романенко Т. В.* Харківський період діяльності Головного управління у справах літератури та видавництв Української РСР (1943 р.) / Т.В. Романенко // «Воєнна історія Сіверщини та Слобожанщини» : Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції, Харків, 15 грудня 2010 р. – Харків, 2010. – С. 378-381.

11. *Романенко Т. В.* Сучасна українська історіографія радянської політичної цензури 20-40-х рр. ХХ ст. / Тетяна Романенко // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Матеріали міжнародної наукової конференції – К., 2011 – С.216-224.

12. *Романенко Т. В.* Радянська цензура друкованих видань на території південно-східних областей Української РСР в роки Другої світової війни (1939-1945) / Т. В. Романенко // «Воєнна історія Наддніпрянщини та Донщини» : Збірник матеріалів Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції, Дніпропетровськ, 25 травня 2011 р. – Дніпропетровськ, 2011 – С. 367-370.

13. *Романенко Т. В.* Діяльність органів цензури в південних областях Української РСР в роки Другої світової війни (1939-1945) / Т. В. Романенко // «Воєнна історія Північного Причорномор'я та Таврії» : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції, Севастополь, 6–7 жовтня 2011 р. – Севастополь, 2011. – С. 592–595.

14. *Романенко Т. В.* Кадрове забезпечення центрального апарату Головного управління у справах літератури та видавництв Української РСР 1941-1945 рр. / Т. В. Романенко // «Воєнна історія Середньої Наддніпрянщини» : збірник матеріалів Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції, Київ, 15 березня 2012 р. – Київ, 2012. – С. 461–464.

15. *Романенко Т. В.* Радянська цензура в засобах масової інформації на Волині і Поліссі в роки Другої світової війни / Т. В. Романенко // «Воєнна історія України. Волинь та Полісся»: збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції., 25-26 квітня 2013 р. / Національний військово-історичний музей України. – К., 2013 – С. 389-392.

16. *Романенко, Т.В.* Советская цензура в средствах массовой информации Украинской ССР в годы Второй мировой войны / Т. В. Романенко // История книги и цензуры в России: материалы международной научной конференции, посвященной памяти А. В. Блюма, 29-30 мая 2012. – СПб. : ЛГУ им. А. С. Пушкина, 2013. – С. 189-193.

Тези наукових доповідей

17. *Романенко Т. В.* Нормативне забезпечення діяльності Головного управління у справах літератури та видавництв УРСР (30-ті рр. ХХ ст.) / Т. В. Романенко // Розвиток наукових досліджень – 2008 : матеріали четвертої міжнародної науково-практичної конференції, Полтава, 24-26 листопада 2008 р. – Полтава : «ІнтерГрафіка», 2008. – Т. 4. – С. 78-81.

18. *Романенко Т. В.* Цензорський контроль в засобах масової інформації УРСР (1944-1945 рр.) / Т.В. Романенко // Наукові дослідження – теорія та експеримент 2009: матеріали четвертої міжнародної науково-практичної конференції, Полтава, 18-20 травня 2009. – Полтава : «ІнтерГрафіка», 2009. – Т. 4. – С. 72-74.

19. *Романенко Т.В.* Створення механізму ідеологічного управління радіомовленням в СРСР в 20-х на поч. 30-х рр. ХХ ст. / Т.В. Романенко // Розвиток наукових досліджень 2008 : матеріали п'ятої міжнародної науково-практичної конференції, Полтава, 23-25 листопада 2009. – Полтава : «ІнтерГрафіка», 2009. – Т. 5. – С. 91-94.

АНОТАЦІЇ

Романенко Т. В. Радянська цензура в засобах масової інформації Української РСР в роки Другої світової війни. – Рукопис.

Дисертація на здобуття ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2014.

Дисертація присвячена історії створення та функціонування партійно-радянських органів системи політичної цензури в українських засобах масової інформації під час Другої світової війни. У дослідженні висвітлено різноманітність форм і методів ідеологічного і політичного контролю над засобами масової інформації, що здійснювався державними органами та цензорськими установами у 1939-1945 рр.

Автор розглядає основні напрямки діяльності цензури з перевірки бібліотек і книготорговельної мережі, збереження державної таємниці в пресі та на радіо. Проаналізовано функції цензури, цензурні заборони, «бібліотечні чистки». Особливості реалізації політики цензури в Україні на різних етапах відслідковуються шляхом введення до наукового обігу низки архівних джерел (партійних, цензурних, державних, громадських) з фондів Державних архівів України.

Ключові слова: політична цензура, органи політичної цензури, ідеологічний контроль, «ідеологічно-шкідлива» література, Головліт, засоби масової інформації, бібліотека, книготорговельна мережа.

Романенко Т. В. Советская цензура в средствах массовой информации Украинской ССР в годы Второй мировой войны. – Рукопись.

Диссертация на соискание степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова. – Киев, 2014.

Диссертация посвящена истории политической цензуры в средствах массовой информации в Советской Украине в годы Второй мировой войны.

Автором осуществлен историографический анализ проблемы, проанализированы архивные источники и опубликованные документы. Подчеркивается, что наименее исследованным остается период Второй мировой войны. Распад СССР открыл доступ к секретным архивным фондам. Историки на основании новой документальной базы начали исследовать вопрос государственного террора, внедрения и функционирования советской цензуры в жизни страны и общества. Главными проблемами при работе исследователей является разобщенность архивных фондов и утрата значительного массива важных документов периода Второй мировой войны.

Тема диссертации приобретает особую актуальность в условиях развития независимого Украинского государства. Изучение советского опыта политической цензуры не только способствует лучшему пониманию сложных исторических процессов тоталитарного прошлого, но также, является важным для предотвращения его рецидивов в будущем.

Автором освещается процесс становления, формирования и развития органов политической цензуры в УССР в 1939-1945 гг. Формирование органов советской цензуры началось с момента становления советской власти. Сначала цензорские функции дублировались несколькими структурами. Для объединения последних и было создано Центральное управление по делам печати УССР, а потом и Главное управление по делам литературы и издательств (Главлит). Исследованы структура и управленческая вертикаль Главлита, что сделало возможным определить место

цензурного ведомства в партийной и государственной структуре, выяснить его зависимость от решений высшего государственного и партийного руководства. Сначала цензорские ведомства подчинялись Наркомпросу, а перед Второй мировой войной Главлит был передан в подчинение СНК СССР.

Раскрыт процесс формирования нормативно правовой базы деятельности цензуры в УССР в 1939-1945 гг. Политико-идеологическое направление деятельности органов Главлита определяли постановления и решения высшего государственного и партийного руководства, местных комитетов партии. Ведомственные же нормативно-правовые акты регламентировали деятельность цензурных органов, определяли направления и основные принципы их работы. Основным из них был «Перечень тем, запрещенных к открытому опубликованию», выдавались специальные инструкции, циркуляры и приказы. С началом Второй мировой войны идеологическое давление и цензорский контроль в УССР значительно усиливается. В условиях войны на местах остро ощущался недостаток нормативных документов, часть из которых была уничтожена или утрачена.

Исследована проблема кадрового обеспечения деятельности Укрглавлита в 1939-1945 гг. Автором рассмотрены особенности штатного расписания, кадровый состав, определены основные закономерности в подборе кадров для цензурного ведомства Украинской ССР. Война и необходимость информирования населения о ходе боевых действий и пропаганды ставили высокие требования к корреспондентам, особенно военным. Особое внимание автора сосредоточено на трудностях организационно-кадрового обеспечения органов советской цензуры в УССР, вопросах подбора работников, уровне их общего образования и идеологической подготовки.

Выявлены основные механизмы функционирования органов политической цензуры в 1939-1945 гг. Проанализированы особенности деятельности органов цензуры в СМИ. Рассмотрена процедура прохождения цензорского контроля в печатной периодике, библиотечных фондах, радиовещании и книготорговой сети республики. Анализируется тематика периодической прессы, печатных изданий, радиопередач. Выявлены основные причины осуществления цензурных «изъятий», показано влияние советской цензуры на тематику и особенности работы средств массовой информации.

Анализируются принципы, функции и задачи и механизмы деятельности Главлита УССР, особенности его работы в исследуемый период. Утверждается, что система политико-идеологического контроля, в том числе и цензура, стали одним из главных пропагандистских механизмов тоталитарного сталинского государства, а сохранение «государственной и военной тайны» прочно заняло место эффективного инструмента советской идеологической политики.

Ключевые слова: политическая цензура, органы политической цензуры, идеологический контроль, «идеологически-вредная» литература, Главлит, средства массовой информации, книготорговая сеть.

Romanenko T.V. Soviet censorship in Ukrainian SSR Mass Media during the World War II. - Manuscript.

Dissertation for Candidate Degree in History in speciality 07.00.01 – History of Ukraine. – National Dragomanov Pedagogical University. – Kyiv, 2014.

The Dissertation deals with history of establishing and functioning of the Party and Soviet organs of the political censorship system in Ukrainian mass media information during the World War II. The research shows the variety of forms and methods of ideological and political control over mass media information conducted by the state organs and censorship bodies in the period from 1939 till 1945.

The author studies main activities of censorship in checking libraries and bookselling network, keeping the state secret by press and radio. There are analyzed censorship functions and bans, "cleaning of libraries". The peculiarities of censorship policy in Ukraine at different stages are studied by introducing into scientific use a number of archive sources (party, censorship, state, public) from the State Archive Funds of Ukraine.

Key words: political censorship, organs of political censorship, ideological control, "ideologically harmful" literature, Golovlit, mass media, library, bookselling network